

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

MEHRİBAN SURXAY QIZI ABDULLAYEVA

**TƏRCÜMƏ QEYRI-AZƏRBAYCAN AUDİTORİYASINDA
AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏLİMİ METODİKASININ
KOMPONENTİ KİMİ**

5801.01 – Təlim və tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası
(Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası)

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2015

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Sənubər Ələvsət qızı Abdullayeva
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Rəsmi opponentlər:

Əzizxan Vəli oğlu Tanrıverdiyev
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Asif Xatabala oğlu Hacıyev
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Azərbaycan dili və tədrisi metodikası kafedrası

Müdafiə “22_” __12_ 2015-ci ildə saat ____ da Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 02.061 Dissertasiya şurasının iclasında kiçik akt zalında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az – 1000, Bakı şəhəri, Üzeyir Hacıbəyli küçəsi, 68

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “ ____ ” _____ 2015-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya şurasının
elmi katibi:**

K.R.Quliyeva
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

TƏDQIQATIN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Qloballaşan müasir dünyada tərcümənin rolu getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Çünki artıq beynəlxalq əlaqələr artır, çoxlu sayda beynəlxalq təşkilatlar, dövlətlərin regional birlikləri meydana çıxmışdır. Elmi-texniki tərəqqi müxtəlif xalqlar arasında elmi informasiya mübadiləsinə geniş şərait yaratmışdır. Beynəlxalq ticarətin, diplomatik fəaliyyətin, beynəlxalq yazışmaların həcmi dəfələrlə artmışdır. Xalqlar arasında mədəni əlaqələr genişlənmiş, beynəlxalq turizm kütləvi xarakter almışdır. Təbii ki, xalqların bir-birinə getdikcə daha çox yaxınlaşması, müxtəlif dillərdə danışan insanlar arasında ünsiyyət zərurəti tərcümə və tərcüməçilərsiz mümkün ola bilməz.

İnsanlar başqa dilləri əsrlərlə öyrənmişlər, lakin xarici dillərin tədrisi metodikası bir elm sahəsi və ya sistemli təlim kimi təxminən 100 il bundan əvvəl təşəkkül tapmağa başlamışdır. Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisi metodikası yalnız Sovetlər birliyi çökdükdən sonra, yəni ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycana, Azərbaycan xalqına və bu xalqın dilinə marağın oyanması ilə yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır.

Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisi metodikası, ilk növbədə, Azərbaycan dilinin özəllikləri ilə bağlı olan spesifikasiyasına baxmayaraq, xarici dillərin tədrisinin ümumi metodikasının bir hissəsidir və beləliklə, linqvodidaktikanın nəzərdən keçirdiyi əsas problemlər onun üçün də aktualdır.

Metodikaya bir elm kimi müxtəlif baxışlar mövcuddur. Xarici dilin tədrisi sahəsində mütəxəssis olmayanlar güman edirlər ki, metodika bir elm kimi mövcud deyil, sadəcə, xarici dilin tətbiqi aspektidir. Onlara görə, yalnız öz işlərində pedaqogikanın əsas didaktik prinsiplərinə əsaslanan ən istedadlı müəllimlər tərəfindən toplanmış empirik təcrübə mövcuddur. Digərləri – bəzən də xarici dilin tədrisi problemləri ilə məşğul olan mütəxəssislər isə iddia edirlər ki, psixologiya və dilçilikdə elmi əsaslara malik olan metodikanın özü kifayət qədər müstəqil elm sahəsi deyil. Bununla yanaşı, metodika ilə sıx əlaqədar olan elmlərdən (dilçilik və ya psixologiya) birinin üstünlüyü əsasında təlim prosesinin tərəflərindən biri, bir qayda olaraq, digərinin hesabına güclənməklə əsas diqqət ya dil materialının seçimi və təşkilinə, ya da bu dil haqqında minimum zəruri məlumatın lazımı qeydiyyatı olmadan, xarici dildə nitqin inkişafı üçün tapşırıq sistemlərinin tərtib edilməsinə ayrılır.

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 2001-ci ildə imzaladığı tarixi Fərman Azərbaycan dilinin xarici dil kimi inkişafı üçün yeni imkanlar açdı. Bu Fərman Azərbaycan dilinin tədrisini yaxşılaşdırmaq istiqamətində Azərbaycan dili proqramları və dərsliklərinin təkmilləşdirilməsi sahəsində dilçi alimlər, metodistlər, müəllimlər, bütövlükdə, respublikanın təhsil işçiləri qarşısında ciddi vəzifələr qoydu¹.

Bu vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsi konkret təşkilati və əməli işlər görməyi zəruri etmişdir. Təbii ki, şagirdlərin nitqinin inkişafına yönəldilmiş metodik sistemin işlənilib hazırlanması həmin işlərdən biridir. Bu sistemdə müəllimin planlı və səmərəli metodik fəaliyyəti, ilk növbədə, dil vahidi kimi söz üzərində işlə bağlıdır. Məlumdur ki, danışanın və yazanın öz fikrini, hissini başqasına aydın və təsirli çatdırmasında sözün rolu böyükdür. Söz üzərində iş təhsilalanların nitqini zənginləşdirməklə yanaşı, təfəkkürünü də inkişaf etdirir. Ətraf aləmin əşya və hadisələrini müşahidə və müqayisə etmək, ümumiləşdirmə və nəticə çıxarmaq söz vasitəsilə mümkündür. Sözü yiyələnmək, onun leksik-semantik xüsusiyyətlərinə dərinlən bələd olmaq təhsilalanların, yəni istər orta məktəb şagirdlərinin, istərsə də ali məktəb tələbələrinin tərcümə etmək bacarığının inkişafına xidmət edir ki, bu da son nəticədə onların mədəni nitq vərdişlərinin formalaşmasını təmin etmiş olur.

Təcrübə göstərir ki, təlim prosesində dil və mədəniyyət elementlərinin qarşılaşması ali təhsil müəssisələrinin tələbələrinə praktik dil dərslərində tərcümədən istifadəni zəruri edir. Lakin problemin nisbətən az öyrənilməsi səbəbindən onun həyata keçirilmə mexanizmində bir metodik sistemin olmadığı üzə çıxır. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisində tərcümədən istifadənin nəzəri və praktik məsələlərinin araşdırılması gündəmdə duran aktual problemlərdən sayıla bilər.

Tədqiqatın obyektı Azərbaycan dili dərslərində tələbələrə tərcümədən istifadənin öyrədilməsi prosesidir.

Tədqiqatın predmetini Azərbaycan dili dərslərində tərcümədən mühüm tədris vasitəsi, təlim üsulu, eləcə də tələbələrin nitq fəaliyyətinin yardımçı növlərindən biri kimi istifadə edilməsinin müxtəlif aspektləri təşkil edir.

¹ Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı // Azərbaycanın təhsil siyasəti. I hissə. Bakı: Çapaoglu, 2005, s. 368

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan dilinin qeyri-Azərbaycan auditoriyasında tədrisi zamanı tərcümənin mühüm təlim komponenti kimi nəzəri cəhətdən əsaslandırılması və didaktik baxımdan səmərəliliyinin eksperiment yolu ilə yoxlanılmasıdır.

İşin məqsədi aşağıdakı **vəzifələrin** yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur:

1) linqvodidaktik kateqoriya kimi tərcümənin statusunu müəyyənləşdirmək;

2) psixoloji-pedaqoji və linqvodidaktik ədəbiyyatın, eləcə də mövcud təcrübənin təhlili nəticəsində tələbələrin Azərbaycan dilində nitq fəaliyyətinin tərcümədən istifadə etməklə inkişafı üzrə işin təşkili formalarını və yollarını müəyyənləşdirmək;

3) tələbələrin Azərbaycan dilində nitq fəaliyyətinin tərcümədən istifadə etməklə inkişafına dair çalışmalar sistemini hazırlamaq, tətbiq etmək və həmin sistemlə bağlı sınaq və eksperiment yoxlamaları aparmaq.

Tədqiqatın işçi fərziyyəsi. Qeyri-Azərbaycan auditoriyasında Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı tərcümədən istifadənin didaktik imkanları düzgün müəyyənləşdirilsə və həmin işin metodik sistemi optimal qurularsa, bu, tələbələrin söz ehtiyatını zənginləşdirməklə Azərbaycana dair linqvokulturoloji məlumatın mənimsənilməsini, yəni mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesini asanlaşdırar və nəticə etibarlı ilə tələbələrin Azərbaycan dilində nitq fəaliyyətini inkişaf etdirir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını pedaqoji fakt, hadisə və prosesləri öyrənmək, dərk etmək və dəyişdirmək məqsədilə tədqiq olunan prinsiplər, metodlar, vasitələr və nəzəri müddəaların məcmusu təşkil edir.

İrəli sürülən fərziyyənin yoxlanılması üçün aşağıdakı **tədqiqat metodlarından** istifadə olunmuşdur:

1. Məlumatın toplanması, qeydiyyatı və şərh. Bu metodun köməyi ilə tələbələrin tərcümə bacarıqlarının daha da təkmilləşdirilməsinə xidmət edən bədii mətn nümunələri seçilərək toplanmış, yazılı və şifahi nitqin inkişada oynadığı rol nəzərə alınmaqla qruplaşdırılmış və bu əsasda təlim prosesində tətbiqi şərh edilməklə məqsədəuyğun bilinmişdir.

2. Nəzəri təhlil. Bu təhlil vasitəsilə problemin pedaqoji, psixoloji, metodik əsasları araşdırılmış, müvafiq elmi mənbələr, proqram, dərsliklər təhlilə cəlb edilmişdir.

3. Ümumiləşdirmə. Nəzəri məlumatlar qruplaşdırıldıqdan sonra pedaqoji təcrübənin süzgəcindən keçirilməklə bu metod vasitəsilə ümumiləşdirilmişdir.

4. Modelləşdirmə. Tələbələrin təcrübə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün tədris müasir tələblər əsasında modelləşdirmə metodu ilə təşkil olunmuşdur.

5. Nəticələrin emalı. Müəllim və tələbələrin tərcümə materiallarının istifadənin yararlılığı, məzmun baxımından zənginliyi, təlim prosesində səmərəliliyi və praktik vərdişlərin qazanılmasında əhəmiyyəti ilə bağlı aparılan sorğu materialları bu metodun köməyi ilə emal edilmişdir.

6. Statistik hesablama. Pedaqoji eksperiment zamanı əldə olunmuş nəticələrin faiz və rəqəm göstəriciləri bu metod vasitəsilə çıxarılmış, tətbiq edilən işin metodikasının səmərəliliyi əsaslandırılmışdır.

7. Pedaqoji eksperiment.

Pedaqoji eksperiment 3 mərhələdə keçirilmişdir. Birinci mərhələdə müəyyənləşdirici eksperiment qoyulmuş və 2008-2011-ci illər arasında Bakı Slavyan Universitetinin filologiya və pedaqogika fakültələrinin, eləcə də Azərbaycan Dillər Universitetinin tələbələri üzərində aparılmaqla onların tərcümə bacarıqlarının səviyyəsi öyrənilmiş, yol verilən nöqsanlar və onların səbəbləri aydınlaşdırılmışdır. Bu mərhələdə pedaqoji eksperimentin qoyulacağı yoxlama və sınaq qrupları seçilmişdir.

İkinci (öyrədici) mərhələ 2011-2014-cü illəri əhatə edir. Bu mərhələdə qeyri-Azərbaycan auditoriyasında müəyyənləşdirilmiş linqvodidaktik tələblərə cavab verən təlim materialları üzərində tərcümə işinin təşkilinin ən optimal yolları tətbiq olunmuşdur.

2014-2015-ci tədris ilində həyata keçirilən üçüncü yoxlayıcı mərhələyə əsasən nəticələr çıxarılmış, irəli sürülən fərziyyənin və təqdim olunan müddəaların düzgünlüyü sübuta yetirilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- qeyri-Azərbaycan auditoriyasında tələbələrin Azərbaycan dilində nitq fəaliyyətinin tərcümədən istifadə edilməsi hesabına inkişaf etdirilməsinin ən etibarlı və mümkün yollarından biri nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış və eksperimentlə sübuta yetirilmişdir;

- Azərbaycan dili dərslərində tərcümədən mühüm tədris vasitəsi, təlim üsulu, eləcə də tələbələrin nitq fəaliyyətinin yardımçı növlərindən biri kimi istifadə işini ardıcıl və sistemli şəkildə aparmağın pedaqoji şərtləri müəyyənləşdirilmişdir;

- Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisi zamanı tərcümədən istifadə Azərbaycan və başqa xalqların mədəniyyətləri arasında ünsiyyət prosesinin ən optimal yollarından biridir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Əsərin nəzəri əhəmiyyəti müasir linqvodidaktikada Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisi zamanı tələbələrin nitqinin tərcümədən istifadə hesabına inkişaf etdirilməsi aspektinin tutarlı metodik müddəalarla və tövsiyələrlə daha da zənginləşdirilməsindədir. Xarici dillərin tədrisi zamanı tərcümənin linqvodidaktik səciyyəsi verilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti Azərbaycan dili dərslərində tələbələrin nitq fəaliyyətinin tərcümədən istifadə etməklə inkişafı üzrə iş sisteminin digər xarici dillərin, onların ayrı-ayrı aspektlərinin tədrisi prosesində də tətbiqinin mümkünliyündədir. Tədqiqatın nəticələrindən tərcümə nəzəriyyəsi və təcrübəsinə dair praktik məşğələlərdə, proqram və metodik tövsiyələrin tərtibi zamanı istifadə edilə bilər.

Müdafiəyə aşağıdakı **müddəalar** çıxarılır:

1. Qeyri-Azərbaycan auditoriyasında tərcümə işinin səmərəli təşkili tələbələrdə dilə həssas yanaşmaq vərdislərinin formalaşmasını təmin edir, lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, onlarda sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərini şüurlu mənimsəmək bacarıqları yaratmaqla nitq fəaliyyətini inkişaf etdirir;

2. Azərbaycan dili dərslərində tərcümədən istifadə etməklə ünsiyyətə çıxış dialoji və monoloji şifahi nitq, suallara cavab, kiçikhəcmli yaradıcı yazı işləri və s. üsullardır;

3. Azərbaycan dili dərslərində tələbələrin nitq fəaliyyətinin tərcümədən istifadə etməklə inkişafına dair işin təşkili müəyyən edilmiş didaktik prinsiplərə və normalara əsaslanır və məqsədyönlü çalışmalar sisteminin tədris prosesində ardıcıl yerinə yetirilməsi zamanı həyata keçirilir;

4. Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisi zamanı tərcümədən istifadə metodikası Azərbaycan və başqa xalqların mədəniyyətləri arasında ünsiyyət prosesini fəallaşdırmaqla Azərbaycana dair linqvokulturoloji faktların mənimsənilməsinə marağın daha da artmasına müsbət təsir göstərir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqatın aprobasiyası Bakı Slavyan Universitetində, həmçinin Moskva Dövlət Universitetinin Asiya və Afrika İnstitutunda təhsil alan xarici tələbələrlə təcrübə-eksperimental təlim zamanı, həmçinin kafedra iclaslarında, yerli və beynəlxalq elmi

konfranslarda məruzə və çıxışlar yolu ilə həyata keçirilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Əsər giriş, iki fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir. Tədqiqatın əsas məzmunu 134 səhifədə şərh olunmuşdur.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, məqsəd və vəzifələr qarşıya qoyulur, əsas işçi fərziyyə irəli sürülür, tədqiqatın obyektı və predmeti, metodları, onun elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, nəticələrin aprobeasiya üsulları sadalanır, müdafiəyə təqdim olunmuş əsas müddəalar şərh edilir.

Dissertasiyanın **birinci fəslı** “**Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisində tərcümədən istifadənin nəzəri əsasları**” adlanır. Dörd yarımfəsildən ibarət olan bu fəsildə dil və xarici mədəniyyət əlaqələri linqvodidaktik və psixolinqvistik aspektlərdə araşdırılır, tədris tərcüməsi linqvodidaktik kateqoriya kimi açıqlanır və tərcümə üzrə çalışmaları humanitar ali məktəblərdə tələbələrin Azərbaycan dilinin təlimi sisteminin vacib komponenti kimi tədqiq edilir, eləcə də bədii mətn tərcümə üçün didaktik material və xalqın mədəniyyətilə tanışlıq mənbəyi kimi geniş nəzəri ədəbiyyata əsaslanmaqla şərh olunur.

“Xarici dillərin öyrənilməsinin linqvodidaktik və psixolinqvistik xüsusiyyətləri” adlanan birinci yarımfəslin əsas məzmununu dil və mədəniyyətin linqvodidaktik və psixolinqvistik baxımdan şərhı təşkil edir. Hazırda isə xarici dillərin tədrisi prosesində dil və təfəkkür, dil və mədəniyyət münasibətlərinin mövcudluğu üzə çıxır. Bu da dil və təfəkkür prosesinə psixoloji, sosial və psixolinqvistik mövqedən sistemli yanaşmanı zəruri edir. Belə halda xarici dil müəlliminə “xaric mədəniyyət üzrə təmsilçi, retranslyator və istiqamətləndirici kimi” baxılır¹

Ana dilin özəlliklərini nəzərə almaq Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisi metodikasının hazırlanmasında mühüm şərtlərdən biridir. Tədris prosesində Azərbaycan dili və tələbələrin ana dili qarşılıqlı münasibətdə olur və bu da bir dildən başqasına çevirmənin nəticəsi kimi qəbul edilir.

¹Бердичевский А., Колларов Э. Проблемы подготовки и повышения квалификации учителей и преподавателей РКИ в изменившихся условиях. Очерки по теории и практике преподавания русского языка как иностранного. М.: ВЛАДОС, 2003, с. 105.

Linqvodidaktikada çevirmə “insan psixikasının mürəkkəb halı kimi müəyyən edilir”. Bunun sayəsində insan əqli fəaliyyətində malik olduğu bilik, bacarıq və vərdisləri nəinki istifadə etmək, həm də onları yeni əldə edilən biliklərə, bacarıqlara və vərdislərə şamil etmək bacarığına malik olur.¹

“Ana dili nədir?” sualına cavab birmənalı deyildir. Bir tərəfdən, ana dili insanın bağlı olduğu xalqın dilidir. Bu, insanın əcdadları ilə psixoloji birliyi, həmçinin adət və ənənələrdə ifadə olunan mənəvi özünəməxsusluğudur. Digər tərəfdən, “bu anlayış qan qohumluğu əlaməti ilə əlaqədardır və müvafiq termin elə “doğma dil” kimi başa düşülür”.² Bu dil uşağa onun doğulduğu andan aşılır və onu sosial ünsiyyəti boyu müşayiət edir. Elə buna görə dilçilər, psixoloqlar dilin mənimsənilməsində uşaqlıqdan ananın rolunun böyük olduğunu vurğulayırlar.

V.Q. Kostomarovun fikrincə, insanın iki doğma anası ola bilmədiyi kimi, iki və daha artıq ana dili ola bilməz. Bəzi alimlər ana dilinin başqa tərifini verirlər: bu, insanın maksimal dərəcədə dərin və hərtərəfli şəkildə bildiyi, onun köməyiylə asan, tez və sadə şəkildə fikirləşdiyi, fikri daha rahat ifadə etdiyi və ünsiyyət saxladığı dildir.³

Beləliklə, “doğma dil” termini xüsusi sosial və elmi anlam kəsb etməyə başlayır. Birincisi, bu, fərdi etnik müstəqilliyin müdafiəsi, millətin mənəvi zənginliyinin dərk edilməsi, toplanması və saxlanması ilə; ikincisi, tədrisin ümumilikdə linqvodidaktik prinsipləri və dilin öyrənilməsi ilə bağlıdır.

“Tədris tərcüməsi linqvodidaktik kateqoriya kimi” adlanan ikinci yarımfasildə “tədris tərcüməsi” məfumu linqvodidaktik kateqoriya kimi araşdırılır.

Psixoloji və metodiki ədəbiyyatda tərcümə, adətən, iki dildə paralel danışma və ya düşünmə kimi müəyyən edilir. Bu fikir, zənnimizcə, kifayət qədər dolğun deyil. “Paralelizm” termini iki dilin xarici, mexaniki vəziyyəti haqqında təsəvvür yaradır. Tərcümənin belə başa düşülməsi köhnə

¹ Тагиев М.Т. Лингвистические проблемы изучения русского языка как языка межнационального общения. Баку: Маариф, 1986, с.4

² Баширов Н.Д., Годжалиев О.М., Гулиев А.Д., Мухтаров Г.М. Теория и практика перевода с азербайджанского языка на русский и наоборот. Баку: АПИ им. В.И.Ленина, 1984, 110 с.

³ Костомаров В.Г. Еще раз о понятии «родной язык» // Русский язык в СССР. 1991,

assosiativ psixologiya tərəfindən irəli sürülüb və müasir Amerika bihevizizm təlimi tərəfindən dəstəklənir. Bu nöqteyi-nəzərdən tərcümə bir dilin sözlərini digər dilin sözləri ilə adi dəyişmə kimi başa düşülür. Lakin həqiqətdə isə tərcümə zamanı iki dil bir-birinə nüfuz edir.

Tələbələrin tərcümə zamanı aradan qaldırmalı olduğu çətinliklər iki cür olur. Birincisi eyni fikri iki dildə adekvat şəkildə ifadə etmək üçün iki dil sisteminin mübarizəsi ilə üzə çıxır. Tələbə müəllifin fikrini nəinki dərinədən və tam dərk etməli, həm də onu ifadə etmək üçün doğma dilində müvafiq ifadə tapmalıdır. İkincisi, tərcümə zamanı tələbə nəinki eyni və oxşarlıqla, həm də daha fərqli fikirlərlə qarşılaşır. Tərcümə heç də həmişə iki dilin dostyana əməkdaşlığı deyildir. Tez-tez iki dil bir-birilə mübarizə aparır, bu dillər vasitəsilə ifadə olunan ideologiyalar qarşılaşır. Məsələn, mətnlərin oxunması zamanı tələbələr dəqiq, hərtərəfli dərk etmək üçün tərcümənin müxtəlif növlərindən istifadə etməlidirlər. Metodik ədəbiyyatda tərcümənin müxtəlif növləri göstərilir. Lakin indiyədək tərcümənin müxtəlif növlərinin sistemləşdirilməsi və onların təsnifatının verilməsi işi aparılmayıb. Bu sahədə hətta ümumən qəbul olunmuş terminologiya bazası belə yoxdur. Buna görə də belə terminologiyasız, sistemləşdirmə və təsnifatsız tərcümənin tədrisi çox çətinidir. Məsələni nəzərə alaraq biz tədris tərcüməsinin linqvistik və linqvodidaktik səciyyəsinin ümumi təsvirini yaratmağı zəruri hesab edirik. Belə ki, sonradan tədqiqat məqsədi üçün əldə olunan xüsusiyyətləri istifadə etmək olar. V.N.Komissarov tərcüməni bir neçə növə ayırmaqla onu konkret olaraq səciyyələndirir:

1. Tədris və peşəkar tərcümə.

2. Şüurlu surətdə dilin təlimi üçün baza olan tədris tərcüməsi xarici dildən doğma dilə, doğma dildən xarici dilə və «tərsinə» tərcümə formasında ola bilər.

3. Tədris tərcüməsi daxili və xarici nitq formasında özünü büruzə verə bilər. Tərcümənin daxili nitq kimi özünü büruzə verməsi metodika üçün yalnız ikinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyır. Ali təhsil müəssisəsində xarici tərcümə əsas rol oynayır.

4. Tədris tərcüməsi yazılı və şifahi formada ifadə olunur. Azərbaycan dilinin tədrisində yazılı tərcümə aparıcı rola malikdir.

5. Dərs zamanı mətnlərin tam anlaşılması üçün bir neçə yazılı tərcümə növlərindən istifadə olunur: sərbəst tərcümə, hərfi tərcümə, ədəbi və bədii tərcümə.

6. Tədris tərcüməsinin həmçinin məhsuldar və reseptiv formaları

mövcuddur.¹

Sadalandan tərcümə növlərinin hər birini rus dilindən Azərbaycan dilinə və Azərbaycan dilindən rus dilinə tərcümədə istifadə etmək olar.

Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, tərcüməçi əsasən xarici dildəki mətnin mənasını dərk etməyə çalışır. Tələbə isə xarici mətnlərdə həm dili, həm də mətnin mənasını əlaqəli şəkildə dərk etməlidir.

Tədris tərcüməsinin məqsədi tələbəni xarici dildəki mətni sonradan tərcüməsiz başa düşməyə öyrətməkdir. Peşəkar tərcümədə isə tərcümə oxucunu şüurlu şəkildə orijinaldan uzaqlaşdırır və onu əvəz edir.

Buna görə də tərcümə müasir linqvodicilikdə Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisi prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq nəzərdən keçirilir.

“Tərcümə üzrə çalışmalar ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin ümumi tədrisi sisteminin vacib komponenti kimi” adlanan üçüncü yarımfəsil ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin ümumi tədrisi sisteminin vacib komponenti kimi tərcümə üzrə çalışmaların tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Tərcümə üzrə çalışmalar dil fəaliyyətinin spesifik növüdür və tələbələrin ikidilli nitq vərdişləri əldə etmək üçün atdığı çoxsaylı addımlarına əsaslanır.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, uzun müddət tərcümə üzrə xüsusi çalışmalar tədris prosesində layiq olduğu yeri tuta bilməyib. Tədris zamanı onları tətbiq etməmək tərəfdarlarının mövqeyi onunla izah olunur ki, belə çalışmaların çatışmayan cəhəti tələbələrin mətni doğma dillərinə söykənərək tərcümə etmək cəhdilə bağlıdır. Bu təhlükədən qaçmaq üçün ifrata varmamaq lazımdır: birincisi hərfi tərcümədir, ikincisi isə təqribi tərcümədir. Hər iki üsul səhvdir və tədris üçün mətnlər seçərkən bunu nəzərə almaq lazımdır və mümkün olduğu qədər adekvat tərcümə imkanı yaradan mətnlər seçmək lazımdır.

Xaricə dilə tərcümə yoxlama deyil, tədris işidir. Bu çalışmalar inkişafetdirici xarakter daşıyır və tələbənin nitqini zənginləşdirərək xarici dil ifadələrini aktivləşdirir. Xarici dildəki sözü, cümləni, mətni tərcümə

¹ Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. Учебное пособие. М.: ЭТС, 2004,

edərkən tələbə onu diqqətlə oxuyur, mənasına nüfuz edir və yenidən həmin materialı oxumaqla yeni ifadə vasitələrini yadda saxlayır. Bu iş müxtəlif sözlərin mənalарının mənimsənilməsi səviyyəsini yoxlamağa və tələbələr in cümlə quruculuğu zamanı öyrənilən söz formalarının düzgün istifadəsini müəyyən etməyə kömək edir. Lakin tədris prosesinin auditoriya şəraitində qeyri-düzgün təşkili, yəni müəllimin təbii ünsiyyət mühiti yaratmaq bacarığının olmaması ona gətirib çıxarır ki, tələbələr məzmunu yenidən təkrar etməklə suallara cavab verməli olurlar, halbuki verilən suala bir sözlə də cavab vermək mümkündür. Dərslərin çoxunda nitqin inkişafı üzrə iş əsasən mətnlərin təsvir kimi yenidən təkrarı ilə nəticələnir. Təsvir mətnin mənasını ifadə etsə də, danışq dilinə məxsus ekspressivliyi və canlılığı ötürə bilmir. Bunun üçün tələbələrə oxunan mətnin parçalarını danışq dilinə məxsus cümlə quruluşu ilə tərcümə etməyi tapşırmaq lazımdır. Hisslərini ifadə etmək üçün tələbələr, ilk növbədə, müvafiq emosional çalarlı leksikaya və ifadələrə malik olmalıdır. Söz və ifadələri yalnız təsvir üçün istifadə etdikdə isə tələbələr tez bir zamanda tapşırıqların yerinə yetirilməsindən soyuyur və onlar arasında öyrənilən dildə danışq alınmır.

Tərcümə üzrə çalışmaların tərtibi məhz qeyd olunan metodik tövsiyələrə əsaslanmalıdır.

“Bədii mətn tərcümə üçün didaktik material və xalqın mədəniyyətilə tanışlıq mənbəyi kimi” adlanan dördüncü yarımfəsildə bədii mətn tərcümə üçün didaktik material və xalqın mədəniyyətilə tanışlıq mənbəyi kimi araşdırılır.

Tərcümənin əsas qayəsi əsəri tərcümə etməkdən ibarətdir, yəni əsəri başqa dildə forma və məzmunca vahid formada ifadə etməkdir. Lakin müxtəlif dillərdəki sözlər məzmun baxımından ekvivalent ola bilərlər, lakin hər dildə elə sözlər mövcuddur ki, onlar özlərinin obrazlılığına görə tamamilə konnotativdir. “Bu, ondan xəbər verir ki, dünyagörüşündə, milli psixologiyada və sairədə müxtəliflik dil potensialının, bədii-estetik vasitələrin uzlaşmasına səbəb olur”.¹ K.M.Abdullayevin dildə milli-bədii, üslubi plastın olması haqda fikri daha maraqlıdır. O hesab edir ki, bu cür sözlər plastı əvvəlcə başqa dildə “qaldırılmalı”, başqa dildə oyadılmalı və yalnız bundan sonra əsəri başqa dilə tərcümə etmək olar”. Beləliklə, “hər dil özünün gözəgörməz, müstəqil və ya demək olar, müstəqil həyatı ilə

¹ Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1989, s. 117.

yaşayır”.¹ Uğurlu tərcümə, yəni mətndə olan mədəni informasiyanın oxunması üçün “orijinalın dilini bilmək, hərtərəfli mədəni informasiya əldə etmək, tərcüməçinin şəxsi istedadı malik olması tələb olunur”.² Həmçinin tərcüməçi nitqin ümumi kommunikativ xüsusiyyətlərini başa düşməlidir.

Yad mədəniyyətlə tanışlıq məsələsində tərcümə aparıcı rola malikdir. Belə ki, tərcümə nəinki dillərin, həm də mədəniyyətlərin sərhəddini keçir və bu proses zamanı yaradılan mətn nəinki digər dil sisteminə, həm də digər mədəniyyət sisteminə ötürülür.

Dissertasiyanın **ikinci fəsl** **“Tərcümə üzrə çalışmalardan istifadə etməklə Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisi”** adlanır. Dörd yarımfəsildən ibarət olan bu fəsildə tələbələrin şifahi nitq bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi yolları araşdırılmış, mövcud dərsliklərin təhlili aparılmış, tələbələrin tərcümə fəaliyyəti zamanı üzləşdikləri çətinliklər müəyyənləşdirici eksperiment zamanı üzə çıxarılmış, həmin eksperimentin nəticələrini nəzərə almaqla təklif edilən yeni çalışmalar sistemi və eksperimental tədrisin təşkilinə dair iş sisteminin qurulması və eksperiment yolu ilə yoxlanılması kimi məsələlər araşdırılmışdır.

“Tərcümə üzrə çalışmaların istifadə edilməsi baxımından proqramların və dərs vəsaitlərinin təhlili” adlanan birinci yarımfəsildə tərcümə çalışmalarından istifadənin mümkünlüyü baxımından proqram, dərslik və dərs vəsaitlərinin təhlili verilmişdir. Xarici dilin tədrisində önəmli məqamlardan biri tərcümə bacarığının üzərində işləmək üçün dil materialının seçilməsi problemdir. Proqram tərəfindən tövsiyə olunmuş materialın seçilməsinin əsasını əlaqədə olan dillərin müqayisəli təhlili təşkil edir.

Əsas diqqət Azərbaycan və rus dilində dəqiq, birmənalı analoqları olmayan qrammatik hadisələrə verilir, məsələn, Azərbaycan dilində daha çox bu dil hadisələrinə: isimlərdə cins kateqoriyası, feilin tərzləri, təyinin təyini söz birləşməsi ilə uzlaşması; və ya rus dilində olmayan hadisələr, məsələn: bəzi cümlə quruluşlarının növləri, xəbərin cümlənin sonunda gəlməsi və s.-yə diqqət yetirilir.

Leksik-qrammatik materialın seçilməsinin digər əsasını təhsil alanların səhvlərinin təhlili, həmçinin onların istəyinə əsasən tədris mövzularının seçimi təşkil edir.

“Azərbaycan dilinin praktik kursu” proqramını təhlil edərkən

¹ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, s.116

² Rüstəмова A. Müasir dövrdə tərcümənin nəzəri problemləri. Bakı, 2007, s.5

müəyyənləşdirdik ki, proqram sintaktik əsaslı olmaqla ciddi surətdə seçilmiş kommunikativ istiqamətli tədris materialı üzərində qurulmuşdur. Proqramın hər bir bölməsi bu və ya digər söz qrupunu, həm də həmin sözlərin bazasında bu və ya digər qrammatik kateqoriyanı tətbiq etməyə imkan verən təklif olunmuş leksik-qrammatik mövzu üzrə didaktik materialları ehtiva edir. Digər tərəfdən, didaktik material elə qurulmuşdur ki, o tələbələr bu bölmənin mövzularına dair kommunikativ aktlarda iştirak etməsinə imkan yarada bilər.¹

Deyilənlərə uyğun olaraq tərtib edilmiş dərs vəsaitlərində aşağıdakı mövzular təklif olunur: “Mən və ailəm”, “Təhsil”, “Ətraf aləm”, “Mənim sənətim”, “İnsan həyatında kitab”, “Ana yurdun təbiəti”, “Bayramlar və adət-ənənələr”, “İdman”, “İncəsənət” və s.²

Göstərilən mövzular üzrə mətnlərin oxunması prosesində tələbələrə nitqlərini düzgün qurmaq üçün zəruri və yetərli qrammatik şərh verilir.

Tələbələrə təklif olunan leksik-qrammatik material müəyyən çalışmalar sistemində möhkəmləndirilir. Müəlliflər tərəfindən tərtib olunmuş proqram və vəsaitlərdə tərcümə çalışmaları müəyyən yer tutur, lakin həmişə yetərincə deyil. Bu, BSU-da Azərbaycan dilinin praktik kursu məşğələləri zamanı təklif olunmuş dərslik və dərs vəsaitlərindəki tərcümə materialının təhlili zamanı tərəfimizdən təsdiq olunmuşdur.

Tərəfimizdən nəzərdən keçirilmiş bütün dərsliklərdə tərcümə üçün təqdim olunan materialları təhlil edərək aşağıdakı nəticələrə gəldik:

1. Heç bir dərslikdə çətinlik dərəcəsinin tədricən artması didaktik əlamətinə uyğun olaraq tərcümə materiallarının ardıcılığı sistemi yoxdur.
2. Tərcümə üçün təqdim olunan materialda həcmnin daimi artma prinsipi pozulur.
3. Tərcümə üçün ləvazimat ya ümumiyyətlə yoxdur, ya da kifayət qədər deyil.

Bundan başqa, humanitar universitetlərin tələbələri üçün Azərbaycan dilinin praktik kursu üzrə dərs vəsaitlərinin təhlili bizə Azərbaycan dilinin

¹ Bakı Slavyan Universitetinin filologiya fakültəsində təhsil alan tələbələr üçün Azərbaycan dili proqramı. Bakı, 2008, 47 s.

² Абдуллаева С.А., Мусаева Б.С., Медведева Т.В. Практический курс азербайджанского языка. М.: ИКП МГЛУ «Рема», 2008, 448 с.; Azərbaycan dili: xarici tələbələr üçün dərslik /müəllif: İkrəm Qasımov. Bakı, 2008, 228 s.; Абдуллаев Н.А., Абдуллаев А.А., Аскеров М.М. Азербайджанский язык. Баку: Маариф, 2010, 376 с.

tədrisində tərcümə çalışmalarının istifadəsi metodikasının əsas tələblərini təmin etməyə imkan verdi:

a) bir mövzudan digərinə keçidin axarlılığını təmin edən mövzulararası məntiqi- mənalı əlaqələr;

b) fənlərarası əlaqə.

“Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisinin kommunikativ istiqamətinin reallaşmasında tərcümə çalışmalarının rolu” adlı ikinci yarımfəsildə Azərbaycan dilinin xarici dil kimi kommunikativ istiqamətli tədrisinin həyata keçirilməsində tərcümə üzrə çalışmaların əhəmiyyəti problemi araşdırılır. Azərbaycan dilinin praktik kursunu tədris edən müəllimin vəzifəsi təhsilalanlar üçün müvafiq şərait yaratmaq, məşğələnin məqsədini izah etmək, qoyulmuş çalışmaların həlli yollarını qeyd etmək və psixoloji cəhətdən xarici dilə yiyələnmə inamı formalaşdırmaq. H.B. Bəliyev nitq təlimi metodikasının əsas məqamlarından danışarkən aşağıdakıları qeyd edir:

- təlimin praktik istiqaməti;
- nitq materialının seçilməsinə və ötürülməsinə funksional yanaşma;
- təlim materialının situativ – tematik təqdimatı;
- sintaksis əsasında leksika və morfologiyanın öyrənilməsi;
- təlim materialının konsentrik mövqeyi və təlimin bir neçə mərhələlərə ayrılması.¹

Öyrədici tərcümənin əhəmiyyəti və məqsədi metodikanın ümumi prinsiplərinə əsaslanan prinsiplərdən ibarətdir:

- kommunikativlik;
- dili öyrənilən ölkənin mədəniyyət faktlarının nəzərə alınması;
- tələbələrin ana dilinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması.

Kommunikativlik Azərbaycan dili təliminin nəzəriyyə və praktikasının əsas kateqoriyası kimi özündə dil vahidlərinin semantikasını, müasir insanların ünsiyyətlərinin bütün hədudlarına keçən nitq nümunələrini (əlaqə modellərini), həmçinin nitqin praktik fəaliyyətini birləşdirir. Təlimin kommunikativ istiqaməti aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- milli mədəniyyətin dildə əksi və ünsiyyət aktlarında bu ifadənin nəzərə alınması;

¹ Bəliyev H.B. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasıdan mühazirələr (dərslük). Bakı, ADPU, 2007, s.11- 12

- ana dili bilik, bacarıq və vərdişlərinin digər dilin öyrənilməsi zamanı əldə olunmuş bacarıq və vərdişlərlə əlaqəsi;
- təhsil materialının təqdimatı zamanı təlim metod və vasitələrinin seçimi;
- fənlərarası əlaqələrdən istifadə, həmçinin təlim prosesinə tərbiyəvi və etik-estetik çalışmaların daxil edilməsi.

Sadələdiqlərimizin arasında tərcümə üzrə çalışmalar mühüm yer tutmalıdır. Belə çalışmalar bütün təlim prosesinin səmərəli komponentidir. Bu, ana dili sisteminin öyrənilən dilə tərcüməsi və əksinə çevirilməsi prosesinin təkmilləşdirilməsinə xidmət edir.

Üçüncü yarımfəsil ***“Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı tərcümə üzrə çalışmalar sistemi”*** adlanır. Bu yarımfəsildə Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı tərcümə çalışmalarının sisteminin qurulmasının konkret parametrləri müəyyənləşdirilir.

Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisi praktikasına tərcümə çalışmalarının daxil edilməsinin vacibliyini təyin etdikdən, tərcümə üçün seçilən materialın həcmi və sərhədlərini dəqiqləşdirdikdən sonra çalışmalar sisteminin qurulmasına dair tövsiyələrin hazırlanması vacibdir. Bu cür çalışma sisteminin məqsədi Azərbaycan dilinin xarici dil kimi kommunikativ istiqamətli tədrisidir.

Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisi üzrə iş sisteminin qurulması və bu sistemə tərcümə çalışmalarını daxil etmək üçün təlimin prinsip və üsulları dəqiqləşdirmək lazımdır.

Biz çalışmalar sisteminin quruluşunun prinsipləri kimi ümumi pedaqoji prinsiplərdən didaktik və məntiqi baxımdan bir-birinə uyğun gələn təlim modelini qurmağa imkan verənlərini seçdik.

Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisi üzrə müasir vəsaitlərdə aşağıdakı təlim prinsipləri qeyd edilir. Müəllim tərəfindən aşağıdakılar yerinə yetirilməlidir:

- yeni materialın təqdim edilməsi;
- materialın mənşənilməsi üçün təlimin təşkili;
- təlim nəticələrinin yoxlanılması.

Şagirdlər tərəfindən aşağıdakılar yerinə yetirilməlidir:

- yeni materialın başa düşülməsi və qavranılması;
- materialın mənşənilməsi üçün təlimdə iştirak etmək və nitq praktikası;
- özünə nəzarət.

Tərcümə çalışmaları yerinə yetirmə üsuluna görə həm şifahi, həm

yazılı; həm fərdi, həm kollektiv; həm auditoriyada, həm də ev tapşırığı kimi ola bilər.

Çalışmalar sistemini qurarkən aşağıdakı psixoloji və pedaqoji prinsiplərdən çıxış etdik: şüurluluq, sistemlilik, ardıcılıq, anlaşıqlılıq, tələbələrin ana dilinin nəzərə alınması. Tərcümə üçün mətnlər seçərkən üstünlük özündə həm leksika, həm də nitqin inkişafı üzərində işləri birləşdirən əlaqəli mətnlərə verilir. Çalışmalar üçün material elə seçilmişdir ki, həmin mətnlərdə və tapşırıqlarda çətinliklərin getdikcə artması, yaradıcılıq fəallığı, tələbələri axtarış fəaliyyətinə cəlb etmə və onların yerinə yetirilməsində sərbəstlik nəzərdə tutulurdu. Həmçinin mətnlərin məzmununun, onların tematikasının təlim-tərbiyə məqsədlərini əks etdirmələri mühüm amil hesab olunurdu.

Məlumdur ki, dil təlimi zamanı kommunikativ akta hazırlıq proqramın mövzularına və oxunulmuş mətnə əsaslanır. Bunu nəzərə alaraq bütün çalışmaları aşağıdakı növlərə bölmək olar:

a)mətnönu (mətndən qabaq yerinə yetirilən) – mühüm tarixi-mədəni və coğrafi şərhləri birləşdirmək olar;

b)mətn daxili (mətnin bilavasitə oxunması prosesində yerinə yetirilən) - mətnin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsi ilə əlaqəlidir.

c)mətn sonu (mətn oxunduqdan sonra yerinə yetirilən) – oxunulmuş mətnin düzgünlüyünün təyini, qavrama dərinliyi və onun informasiyasının adekvat tərzdə digər dildə verilməsinə nəzarət xarakteri daşımaqla, nitqin inkişafına xidmət edir.

Yuxarıda göstərilən tövsiyələri nəzərə almaqla təklif etdiyimiz çalışmalar sistemini konkret mövzuların tədrisi zamanı təcrübədə yoxladıq («Биография. Семья»). Dərsin metodik və pedaqoji təsir gücü və dəyəri eksperimental təlim zamanı bir daha təsdiqləndi.

“Eksperimentin keçirilməsi və onun nəticələrinin təsviri” adlanan dördüncü yarım fəsildə təklif edilən yeni çalışmalar sistemi, eksperimental tədrisin təşkilinə dair iş sisteminin qurulması və eksperiment yolu ilə yoxlanılması kimi məsələlər əksini tapmışdır.

A.N.Şukin sınaq təlimində dəyişməyən elementləri, məsələn, təlim qruplarının sayı, tələbələrin öyrənilən dili bilmə səviyyəsi, standart təlim materialı və dəyişən elementləri, yoxlama (kontrol) və eksperiment qruplarında istifadə olunan təlim üsulları, xüsusi hazırlanmış təlim materialını seçməyi təklif edir. A.N.Şukinin məsləhətlərinə əməl edərək eksperimenti aşağıdakı mərhələlərlə keçirməyi qərara aldığımızı:

1. Tələbələrin Azərbaycan dilinə dair bilikləri və tərcümə bacarıqları

rıqlarının ilkin təsdiqetmə (konstatasiya) mərhələsi. Təsdiqetmə eksperimentini keçirmək üçün tələbələrə orta məktəb proqramının materialı üzrə mətnlər və söz, söz birləşməsi, frazeoloji birləşmələr və mikromətnlərin tərcüməsinə aid çalışmalar təqdim olunur.

2. Təlim prosesinin gedişinə aktiv müdaxilə mərhələsi.

3. Tərəfimizdən təqdim olunan sistemdə çalışmaların yerinə yetirilməsi prosesində tərcüməyə dair nitq vərdiş və bacarıqlarının yoxlanılması mərhələsi.

4. Yoxlama və eksperiment qruplarda eksperimental təlimin nəticələrinin təhlili mərhələsi.

5. Sınaq yoxlamasının nəticələrinin yekunlaşdırılması, təklif olunan çalışmalar sisteminə dəyişikliklərin edilməsi mərhələsi.¹

Əldə olunmuş nəticələrin təkmilləşdirilməsini rəqəmlərlə cədvəl formalarında təqdim etmişik.

Azərbaycan dilinin praktik kursu üçün hazırlanmış materiallarda həm Azərbaycan dilindən rus dilinə, həm də rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə materialları var. Bu, Azərbaycan dilinə dair biliklərin səviyyəsi və tərcümə bacarıqları üzrə təsdiqetmə eksperimentini qoymağa kömək etdi. Kafedralar tərəfindən hazırlanmış kitablardakı Azərbaycan dilinə tərcümə üzrə mətnlər birinci kurslar üçün çox çətin oldu. Tələbələrin çoxu tərcümə zamanı çoxlu sayda leksik və qrammatik səhvlər buraxmışdılar.

Rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə bacarıqlarının eksperimental yoxlaması arzu olunan nəticələri vermədi.

Tələbələrin çoxunun ikidilli lüğətdən istifadə etmələrinə baxmayaraq, Azərbaycan dilində bir çox nitq elementlərinin – realiyalarının mənalərini başa düşməkdə çətinlik çəkirdilər.

Beləliklə, təsdiqetmə eksperimentinin nəticələri tərcümə üzrə sistemli çalışmaların filologiya (rus dili və ədəbiyyatı) və pedaqoji (rus dili və ədəbiyyatı müəllimi) fakültələrində keçirilməsinin vacibliyini göstərdi.

Çalışmalar sistemini qurmaq üçün mətnlərin oxunması üçün verilən çalışmalardan istifadə etmişik. Tərəfimizdən seçilmiş Azərbaycan və rus müəlliflərinin mətnləri tərcümə üzrə çalışmalar üçün material qismində çıxış edirdi. Mətnlər bədii ədəbiyyatdan parçalar olduğuna görə çalışmalar sisteminə daxil edərkən onları qısaldılmış formada uyğunlaşdırdıq. Bu zaman mətnin süjetinin inkişafına aid informasiya daşımayan hissələr

¹ Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного: Учеб. пособие для вузов. М.: Высшая школа, 2003.

ixtisara salınırdı.

Təklif olunan çalışmalar sisteminin yoxlanması üçün 2008-2009, 2009-2010 və 2010-2011-ci tədris illərində müşahidələr və təcrübi təlimlər apardıq. Tərəfimizdən filologiya və pedaqoji fakültələrin hər birində iki qrup seçilmişdi. Hər qrup cütlüklərində yoxlama (kontrol) və eksperiment qrupları ayrılmışdı, eyni zamanda biz elə qrupları seçməyə çalışırdıq ki, onlarda tələbələrin sayı, söz ehtiyatı və nitq hazırlığı təqribən eyni olsun.

Yoxlama qruplarında məşğələlər məcburi olan dərs vəsaitləri ilə standart sistemlə keçirildi.

Eksperiment qruplarda məcburi dərsliklərdə verilmiş tərcümə çalışmalarına tərəfimizdən seçilmiş əlavə, bəzən isə dərsliklərin mətnlərini əvəz edən xüsusi seçilmiş materiallar təklif olunurdu.

Seçilmiş materiallara tərcümə və nitq vərdisləri çalışmaları leksik-grammatik çətinlik dərəcəsinin artması ardıcılığı ilə yerləşdirilmişdir. Bir eksperiment nümunəsini nəzərdən keçirək.

Tərcümə yoxlamalarının birində Azərbaycan dilindən rus dilinə tərcümə üçün aşağıdakı cümlələr verilmişdi:

1. Azərbaycan ərazisində bitən palıd meşələri təbiətimizin ən qiymətli incisidir. 2. Xəzər dünyada ən böyük göl hesab olunur, amma sahəsi çox böyük olduğuna görə dəniz adlandırılır. 3. 1991-ci il noyabrın 20-də Qarabağda Qarakənd yaxınlığında erməni vəhşiləri tərəfindən sülhməramlı hərbi vertolyot partladılmışdır. 4. Azərbaycan torpağının çox hissəsi əkin yerləri, biçənək və meşəlikdir. 5. Bir kişi meşəyə odun qırmağa getmişdi, o, böyük bir ağacın budağını kəsmək istədi.

Cümlələrin Azərbaycan dilindən rus dilinə tərcüməsi verdişinin yoxlanılması

Cədvəl 1.

FAKÜLTƏLƏR			
Filologiya		Pedaqoji	
Düzgün tərcümə olunmuş cümlələrin miqdarı			
Müəyyənləşdirici mərhələ		Yoxlayıcı mərhələ	
Yoxlama qruplarında	Eksperimental qruplarda	Yoxlama qruplarında	Eksperimental qruplarda
4	5	5	2

Beləliklə, aparılan məqsədyönlü eksperiment bir daha göstərdi ki, öyrənilən dilin daşıyıcısı olan xalqın tarixinə, məişətinə, mədəniyyətinə xas mədəni hadisə və faktlar bədii ədəbiyyatda daha dolğun əks olunur. Öyrənilən dilin mədəni xüsusiyyətlərinə lazımı dərəcədə yiyələnməyə bədii ədəbiyyatı həm orijinal dildə, həm də ana dilə tərcümədə oxuyaraq çatmaq olar.

Tədqiqatdan əldə edilmiş **nəticələri** aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

1. Ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarında sovet rejiminin süquta uğraması və bunun nəticəsində keçmiş müttəfiq respublikaların müstəqilliyinin yenidən bərqərar olması həmin ölkələrdə dil siyasəti sahəsində qanunvericiliyin nizama salınması prosesinə təkan verdi. Öz müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası beynəlxalq səviyyədə iqtisadi və mədəni əlaqələr saxlamaqla demokratik inkişaf yoluna qədəm qoydu. Bu əlaqələrin uğurla həyata keçirilməsində Azərbaycanın tərəfdaşlarının Azərbaycan dilini bilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2. Müasir mərhələdə Azərbaycan təhsil sistemində aparılan islahatlar Azərbaycan dili tədrisi məzmununun, məqsəd və vəzifələrinin, həmçinin tələb və şərtlərinin yeniləşməsinə zəruriləşdirdi. Hazırda Azərbaycan dilinin xarici dil kimi öyrənilməsi tərəfdarlarından təkcə dilə yiyələnməni deyil, həm də Azərbaycan xalqının mədəniyyətinə dərin nüfuz etməyi də tələb edir. Azərbaycan dili dövlət dili statusuna malik olmaqla artıq digər funksiyanı – öyrənilməsi bir çox amillərlə əsaslandırılmış dil funksiyasını, ünsiyyət vasitəsi rolunu həyata keçirir.

3. Mədəniyyətlərarası əlaqələrin reallaşdırılması yalnız kommunikasiya vasitəsi olan dilə dərin hörmət zamanı mümkün ola bilər. Xarici dilin tədrisi prosesində lazımi ünsiyyət səviyyəsinə nitq fəaliyyətinin oxu, danışmaq və tərcümə kimi növlərindən istifadə etməklə nail olunur. Tərcümə məşğələləri psixoloji cəhətdən tələbələrə doğma dillərində ifadə olunan fikirlərini Azərbaycan dili vasitəsilə ifadə etmək bacarığı aşılamağı nəzərdə tutur.

Tərcümə Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində yeni leksikanın semantizasiya üsulu, öyrənilən dilin qrammatik sisteminin mənimsə-mənilməsi yolu və xalqın mədəniyyəti ilə tanışlıq vasitəsi kimi istifadə edilir.

Mədəniyyətlərarası kommunikasiyada mədəniyyət reallıqlarının dildə öz əksini tapdığını və ünsiyyət üçün həm də dil daşıyıcılarının kultu-

roloji səviyyəsini bilməyin lazım olduğunu görmək və başa düşmək lazımdır.

Dünyada xarici dillərin tədrisi prosesində mədəniyyət komponentlərinin birləşmə problemi çox aktualdır. Nitq ünsiyyətini öyrənmək üçün dil və mədəniyyətin fəaliyyəti prosesində onların qarşılıqlı əlaqəsini və qarşılıqlı təsirini göstərmək lazımdır. Tələbələrə mətndə mənası əhəmiyyətli dərəcədə əsas olan dil vahidlərinin rolunun mədəni kontekstin adekvat başa düşülməsini təmin edən işarələrini tapmağı öyrətmək lazımdır.

Mədəniyyətlərarası kommunikasiya ünsiyyətə daxil olanların yalnız xalqın – xarici dil daşıyıcısının mədəniyyət elementlərinə yiyələndikdə baş verir.

4. Xarici dil daşıyıcısı olan xalqın mədəniyyəti ilə tanışlığı onun tarixinə aid faktların, məişəti, etika və estetikasının əks olunduğu bədii ədəbiyyat mətnləri əsasında aparmaq daha məqsədmüvafiqdir.

Dili öyrənilən xalqın kulturoloji dəyərləri ilə tanışlıq bu dildə yaradılan orijinal bədii ədəbiyyat vasitəsilə mümkündür. Həmin dəyərlərlə bədii mətnlərin doğma dilə tərcüməsi zamanı da tanış olmaq olar. Azərbaycan ədəbiyyatına aid əsərlərin təlim dilində tərcüməsinin olması xarici tələbələr üçün Azərbaycan mədəniyyəti faktlarının mənimsənilməsini asanlaşdırır. Ancaq bəzən Azərbaycan xalqının reallıqlarının və mövcudluğunun qavranılması anlayışdan kənarda qalır, buradan da bu və ya digər hadisənin ekvivalentinin və ya izahının axtarışı zərurəti meydana gəlir.

Xarici dillərin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin tədrisində tərcümənin tətbiq edilməsi üzrə kifayət qədər geniş və zəngin təcrübənin toplanmasına baxmayaraq, yenə də indiyə qədər tərcümə xaricilər üçün Azərbaycan dili proqramı və dərs vəsaitlərində özünə davamlı və müəyyən yer tutmamışdır. Yalnız Azərbaycan dili proqramında hər fəsildə Azərbaycan dilindən rus dilinə tərcümə bacarıqlarının aşılınması zəruriliyinə, frazeoloji ifadələrin tərcüməsi zamanı lüğətlərdən istifadə edilməsinə, cümlə və qısa mətnlərin xarici dildən Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsinə dair xüsusi göstərişlər var.

Tərcümə Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisi metodikasının təbii tərkibi hissəsidir, eyni zamanda o, tərəfimizdən nitq fəaliyyətinin xüsusi bir növü kimi də nəzərdən keçirilir. Bütün bunlar tərcümənin nitq fəaliyyətinin bir növü kimi tədrisi üzrə bütöv və rəşional iş sisteminin yaradılması zəruriliyini, həmçinin elmi tərcümənin nəzəri və metodik işlənməsi problemini diktə edir. Hesab edirik ki, praktik Azərbaycan dili

məşğələləri sisteminə tərcüməyə dair xüsusi çalışmalar daxil etmək məqsədamüvafiqdur. Bu, dili öyrənənlərə Azərbaycan xalqının mədəniyyətini daha dərindən tanımağa imkan verir və Azərbaycan dilində kommunikativ vərdişlərin inkişafını asanlaşdırır.

5. Yuxarıda göstərilən fikirlərə müvafiq olaraq, tərəfimizdən Azərbaycan dilindən digər dillərə tərcümədə tətbiq edilə bilən tərcümə mətnləri üzrə xüsusi çalışmalar sistemi hazırlanıb.

Tərcümə üzrə çalışmalar üçün mətnlərin seçimi zamanı aşağıdakı şərtlərə əməl etmək lazımdır:

a) konkret kursun bütün materialı nitq fəaliyyətinin digər növlərinin materialı ilə qarşılıqlı əlaqədə olmalıdır;

b) seçilmiş material dil və ölkəşünaslıq komponentinə malik olmalıdır;

c) tərcümə çalışmalarının çətinlik dərəcəsi mətndə fikrin ifadəsinin dil və nitq vasitələrinin yığımı ilə müəyyən edilməlidir.

Təklif olunan sistem ali məktəblərin humanitar fakültələrində Azərbaycan dilinin praktik kursunun eksperimental tədris prosesində sınaqdan keçirilmişdir. BSU və ADU kimi ali məktəb şəraitində Azərbaycan dili dərslərində tərcümə üzrə tövsiyə edilən çalışmaların təsir qüvvəsinin yoxlanma nəticələrinin təhlili işlənmiş çalışmalar sisteminin “həyat qabiliyyəti”ni və onun təcrübədə tətbiqinin məqsədəuyğunluğunu göstərdi.

Dissertasiya mövzusu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı məqalələri çap olunmuşdur:

1. Использование перевода при обучении иностранным языкам / Региональный форум преподавателей-русистов закавказских стран в Азербайджанской Республике, г. Баку, г. Гянджа. Баку-2007, с.16-21

2. Методические проблемы в преподавании курса перевода азербайджанского языка в вузе / Актуальные проблемы преподавания курса перевода в вузе, Материалы межвузовской научно-практической конференции, Москва, 2009, с.367-376

3. Azərbaycan dilinin tədrisində tərcümədən istifadənin inqivistik əsasları // Pedaqoji Universitet Xəbərləri (pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası), Bakı, 2009, №3, s.301-305

4. Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisində tərcümədən istifadənin psixoloji və linqvodidaktik əsasları // Pedaqoji Universitet Xəbərləri (pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası), Bakı, 2009, №4, s.353-357

5. Дидактические материалы (Фонетика, морфология. Учебное пособие, Москва, 2010, 108 с.
6. Azərbaycan dilinin tədrisində tərcüməyə dair çalışmaların əhmiyyəti / Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, I Beynəlxalq Elmi konfrans, Bakı-Naxçıvan-Gəncə, 2010, s.337-341
7. Этнокультурология при обучении азербайджанскому языку как иностранному // Слово в языке и речи. Материалы международной научно-практической конференции. Махачкала, 2010, с.34-38
8. Мифологические образные слова и выражения азербайджанского языка / Актуальные проблемы преподавания курса перевода в вузе. Материалы межвузовской научно-практической конференции, Москва, 2010, с.256-261
9. Дидактические материалы (Синтаксис). Учебное пособие, Москва, 2011, 106 с.
10. Особенности перевода как важного средства межкультурной коммуникации // Педагогические науки. Сборник научных статей, выпуск 56, Киев, 2012, s.21-25
11. Tərcümə üzrə çalışmalar ali mktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi sisteminin vacib komponenti kimi // Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu, 2012, №4, c.56-59
12. Курс лекций по учебной дисциплине «стилистика» (азербайджанский язык). Учебное пособие, Москва, 2012, 120 с.
13. Русско-азербайджанский разговорник (для лиц, участвующих в проведении международных спортивных мероприятий). Учебное пособие, Москва, 2013, 106 с.
14. Azərbaycan dilinin tədrisində kommunikativ istiqamətlər barədə // Azərbaycan məktəbi, 2013, №1, s.28-31
15. Свадьба один из существенных компонентов национального культурного наследия Азербайджана / Актуальные проблемы преподавания курса перевода в вузе. Материалы межвузовской научно-практической конференции, Москва, 2014, с.305-310
16. Словарь диалектизмов азербайджанского языка. Учебное пособие, Москва, 2015, 81 с.

**Перевод как компонент методики обучения
азербайджанского языка в неазербайджанской аудитории**

Резюме

Диссертационное исследование посвящено определению линводидактического статуса перевода как важного компонента процесса обучения иностранным языкам примере преподавания азербайджанского языка.

Работа имеет следующую структуру: она состоит из введения, двух глав, заключения, списка использованной литературы и приложений.

Во введении обоснована актуальность темы исследования, рассматриваются цели и задачи, объект, предмет, научная новизна, теоретическое и практическое значение, а также методы исследования, положения, выносимые на защиту.

Первая глава носит теоретический характер. Она называется «Теоретические основы использования перевода при обучении азербайджанскому языку как иностранному». В этой главе, состоящей из четырех параграфов, рассматриваются понятия «перевод» «учебный перевод», раскрываются дидактические, психолингвистические аспекты системы упражнений по переводу, определяются основные параметры переводимых текстов как источника информации о культуре народа.

Вторая глава носит практический характер: она называется «Обучение азербайджанскому языку как иностранному с использованием системы упражнений по переводу».

В данной главе, состоящей из четырех параграфов, предлагается собственная методика применения перевода как метода и вода речевой деятельности на иностранном языке, даны образцы проведения практических занятий, на которых используются активные методы обучения азербайджанскому языку в иностранной аудитории, а также описаны результаты экспериментального обучения предложенной системы работы по обучению учебному переводу.

В заключении нашли свое отражение обобщения в виде конкретно сформулированных выводов и методических рекомендаций.

В список использованной литературы входит 130 работ отечественных и зарубежных авторов по исследуемой проблеме.

**The translation as a component of methodology of education in the
Azerbaijan language in non-Azerbaijanian audience**

SUMMARY

This dissertation research is devoted the determination of lingo-didactic status of the translation as an important component of education process of foreign languages with teaching examples of the Azerbaijan language.

The work has the following structure: it consists of an introduction, two chapters, conclusions, a list of used Literature and appendixes.

In the introduction the actuality of the theme of the research has been founded, the aims and tasks, the object, the theme, the scientific innovation were paid attention, theoretical and practical value, and also the methods of the research, position, taken away on defence to school.

The first chapter carries a theoretical character. It is called “theoretical bases of the use of the translation at educating of the Azerbaijan language as a foreign language”.

In this chapter, consisting of four paragraphs, the concepts of “translation”, “educational translation” are paid attention, and also the didactic, psycholinguistic aspects of the system of the exercises are explained on the translation, the basic parameters of the translation texts are determined as an information generator about the people’s culture.

The second chapter carries a practical character: it is called “The teaching of the Azerbaijan language as a foreign language with the using of the system of the exercises on the translation”.

In this chapter, consisting of four paragraphs, the own methodology of the application of the translation is offered as a method and input of a speech activity in a foreign language, the standards of realization of practical seminars were given, in which the active methods of educating the Azerbaijan language are used in a foreign audience, and also the results of experimental educating of an offer system of the work were described on educating of the educational translation.

In a conclusion the reflection of the generalization was found in a kind of certainly set forth conclusions and methodical recommendations.

In the list of used literature it was added 130 works of home and foreign authors on investigated issue.

**Министерство образования Азербайджанской
Республики
Азербайджанский Государственный Педагогический
Университет**

На правах рукописи

МЕХРИБАН СУРХАЙ ГЫЗЫ АБДУЛЛАЕВА
ПЕРЕВОД КАК КОМПОНЕНТ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА В
НЕАЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АУДИТОРИИ

5801.01 -Теория и методика обучения и воспитания
(методика преподавания азербайджанского языка)

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по педагогике**

БАКУ – 2015